

O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta
maxsus ta'lim vazirligi

Toshkent to`qimachilik va engil sanoat instituti

Referat

Bajardi: Raximova Tozagul Abdullaevna

Toshkent -2010

Mavzu: Borliq va tabiat falsafasi

Reja:

1. Borliq , yo'qlik , mavjudlik , moddiylik va ruhiylik tushunchalari ;
2. Obyektiv va subyektiv borliq tushunchalari ;
3. Mikrodunyo , makrodunyo , megadunyo va ularning namoyon bo'lish hususiyat-lari.

Borliq tushunchasi. Faylasuflar qadim zamonlardan buyon «borliq» va «yo'qlik» haqida bahs yuritishgan. Ular borliqning vujudga kelishi, mohiyati, xususiyatlari va shakllari haqida ko'plab asarlar yozishgan. Xo'sh, borliq nima? Bu savol bir qarashda juda oddiy ko'ringani bilan unga shu choqqacha barcha kishilarni birday qanoatlantiradigan javob topilgani yo'q. Bu holat borliqqa turlicha nuqtai - nazarlardan qarashlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Masalan. ayrim faylasuflar borliqni moddiylik, moddiy iismlar bilan bog'lab tushuntirishadi. Ularning nuqtai nazarlaricha. borliq — obektiv realtiicnigina qamrab oluvchi tushunchadir. U holda fikr, inson fafaiacuri. o'y-xavollarimiz borliq tushunchasidan chetda goldr eicanda. degan savolga ular, bunday tushunchalar ob'eictiv reallikning hosilasidir. deb iavob berishadi.

Falsafaning borliq haqidagi ta'limotni izohlaydigan qismi — **ontologiya** deb ataladi. (Bu tushunchani falsafada birinchi bor X. Volf qo'llagan). Olam va borliq masalalarini falsafaning ana shu sohasi o'rganadi. **Yo'qlik** hech nima demakdir. Hamma narsani hech narsaga aylantiruvchi, hamma narsaning ibtidosi ham, intihosi ham yo'qlikdir. Bu

ma'noda yo'qlik cheksizlik, nihoyasizlik va mangulik bilan birdir. Yo'qlik chekingan joyda borliq paydo bo'ladi. Demak, borliqning bunyodkori ham, kushandasi ham yo'qlikdir.

Borliq yo'qlidan yo'qlikkacha bo'lgan mavjudlikdir. Yo'qlikni hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. Fanda yo'qlik nima, degan savolga javob yo'q. **Borliq haqidagi kontseptsiyalar.** Tarixdan ma'lumici, faylasuflar borliq haqida turlicha g'oyalarni ilgari surishgan. Markaziy Osiyo tuprog'ida vujudga kelgan zardo'shtiylik ta'limotida borliq quyosh va olovning hosilasidir, alanganib turgan olov borliqning asosiy mohiyatini tashkil etadi, deb hisoblangan. Chunid bu g'oyabo'yicha, har qanday o'zgarish va harakatning asosida olov yotadi va u borliqqa mavjudlik baxsh etadi. Qadimgi yunon faylasufi Suqrot borliqni bilim bilan qiyoslaydi va uningcha, biror narsa, biz uni bilsakkina bor bo'ladi, insonning bilimi qancha keng bo'lsa, u shuncha keng borliqni qamrab oladi, deb hisoblaydi.

Qadimgi dunyoning atomist olimi demokrit borliq atomlar majmuasidan iborat deb tushuntirgan. Uning fikricha, borliqning mohiyati uning mavjudligidadir. Mavjud bo'lmagan narsa yo'qlikdir. **Islom ta'limotida esa borliq** bu ilohiy voqelikdir. Ya'ni u Olloh yaratgan mavjudlikdir. Bu borada vahdati vujud va vahdati mavjud ta'limotlari bo'lgan. Islom diniga mansub mutafakkirlar borliq haqidagi ta'limotni har taraflama rivojlantirganlar.

Masalan. Forobiy fikricha, ilk borliq azaliy Ollohning o'zidir. Beruniv fikricha. borliq shundav umumivlikki, u hamma narsaning asosida yotadi. Demak. borliq hamma narsaning asosidir. Yevropada o'tgan olimlar David Yum va Jorj Bencti borliqni sezgilarimiz majmuasi deb talqin etiskgan.

Hegel esa borliqni mavhumlik, mutlaq running namoyon bo'lishi, deb ta'riflaydi. Ko'pgina naturfalsafiy qarashlarda borliqni hozirgi zamon bilan, ya'ni shu aktual olamga bog'lab tushuntirdilar. Aslida, borliq keng falsafiy tushuncha bo'lib o'ziga butun mavjudlikni, uning o'tmishi, hozir va kelajagini ham qamrab oladi. Faylasuflar borliqni tushuntirish uchun yo'qlik tushunchasini unga antipod qilib olishgan va shu asosda borliqning zaruriy mohiyatini ochishga intilganlar. Materialistik adabiyotlarda borliqni ob'ektiv reallik bilan, materiyabilan aynanlashtirib tushuntirishadi.

Borliq o'ziga ob'ektiv va sub'ektiv reallikni, mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladigan olamlarni, moddiylik va ma'naviylikni, o'tmish va kelajakni, o'limni va hayotni, ruh va jismni qamrab oluvchi umumiy tushunchadir. **Borliq va mavjudlik.** Atrofimizdagi odam, olam, tabiat, jamiyat, tafakkur, g'oyalar, o'y-xayollarimiz barchasi birday mavjuddir, ular turli tarzda va shaidlarda namoyon bo'lib, hammasi mavjudlik belgisi ostida umumlashib, borliq tushunchasiga kiradi.

Materialistik mazmundagi borliq tushunchasi ta'rifiga faqat ob'ektiv real olam, ongdan tashqaridagi, unga bog'liq bo'lmagan jismoniy mohiyatga ega bo'lgan narsalargina kiritiladi. Borliqning ideal, virtual, potentsial, abstrakt, ma'naviy shakllari bu ta'rifdan tashqarida qoladi.

Aslida esa, borliq kategoriyasi umumiy abstraksiya bo'lib, mavjudlik belgisi bilan barcha narsa va hodisalarni o'ziga qamrab oluvchi o'ta Keng tushunchadir. U o'ziga nafaqat ob'ektiv reallikni, balki sub'ektiv reallikni ham qamrab oladi. .

Borliq mavjudlik va reallik tushunchalariga qaraganda ham kengroq tushunchadir. Mavjudlik — borliqning hozirgi paytda namoyon bo'lib turgan qismi bo'lib, o'tgan va mavjud bo'ladigan narsa va hodisalar

ham borliq tushunchasiga kiradi. Reallik esa, mavjudlikning hammaga ayon bo'lgan, ular tomonidan tan olingan qismi. Borliq o'ziga reallhcn ham, mavjudlkni ham qamrab oladi. An'anaviy falsafiy qarashlarda borliqning uchta sohasi ajratib ko'rsatiladi. Ularga: tabiat borlig'i, jamiyat borlig'i, ong borlig'i kiradi. Bular uchun eng umumiy belgi, ularning mavjudligidir.

Shuningdek, falsafiy adabiyotlarda tabiat borlig'i va jamiyat borlig'ining quyidagi shakllari ham farqlanadi. **Tabiat borlig'i** odatda tabiatdagi narsalar (jismlar), jarayonlar, holatlar borlig'i sifatida tushuniladi. U ikkiga bo'linadi: azaliy tabiat borlig'i (yoki tabiiy tabiat borlig'i, u insondan ilgari va uning ishtirokisiz ham mavjud bo'lgan) va odam mehnati bilan ishlab chiqarilgan narsalar borlig'i («ikkinchi tabiat» borlig'i, ya'ni madaniyat). ikkinchi tabiat borlig'i esa, o'z navbatida, quyidagi ko'rinishlarda uchraydi:

- **inson borlig'i** (insonning narsalar olamidagi borlig'i va odamning

o'ziga xos bo'lgan insoniy borlig'i);

- ma'naviy borliq** (individuallashgan va ob'ektivlashgan ma'naviy borliq);

- **sotsial borliq** (ayrim odamning tarixiy jarayondagi borlig'i va jamiyat

borlig'i), u ijtimoiy borliq ham deb ataladi.

Borliqning moddiy shaidi materiya o'ziga barcha jismlarni, hodisalarni, jarayonlarni va ularning xususiyatlarini qamrab oladi. Bundan tashqari u tafakkurni ham, olamda mavjud bo'lgan barcha aloqadorliklarni va munosabatlarni ham qamrab oluvchi umumiy falsafiy tushunchadir. Borliqning moddiy shakliga xos umumiylikni axtarishning

bir yo'nalishi moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish yo'li bo'lib, yuqorida qayd etganimizdek, substansiyani aniqlash yo'lidir. Ikkinchi yo'l esa — moddiy olamning asosiy tancibiga kiruvchi «qurilish elementlarini»- substratni axtarish yo'li. Uchinchi yo'l — hamma narsaning vujudga keltiruvchi bosh sababchisini, ota moddani, ya'ni pramateriyani axtarish yo'li. Mana shu yo'l haqida maxsus to'xtab o'taylik.

Olamning substansiyasini axtarishning bu usuli go'yoici meva iste'mol qilayotgan kishi, uning kelib chiqishini axtarib, dastlab daraxtga, so'ngra uning guliga, bargiga, ko'chatiga va urug'iga nazar solganidek, atrofimizdagi moddiy olamning o'zagida dastlabki yaratuvchi modda sifatida nima yotishini, ya'ni ihc materiyani, azaliy materiyaning «bobokolonini», «pramateriyani» axtarish usulidir.

Moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish falsafada materiya haqidagi tasawurlarning maydonga kelishiga va rivojlanishiga sababchi bo'ldi. Materiya tushunchasi moddiy unsurga nisbatan ham, atomga nisbatan ham, pramateriyaga nisbatan ham umumiyroq bo'lgan tushunchadir. Materiya olamdagi barcha moddiy ob'ektlarni, butun ob'ektiv reallikni ifoda etuvchi eng umumiy tushunchadir. Faylasuflar «tom ma'nodagi materiyafaqat fncrning maxsuli va abstraktsiyasidir» deb yozishadi. Faylasuflar barcha moddiy ob'ektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qo'llaydigan tushuncha materiyadeb ataladi. Demak, materiya moddiy ob'ektlarga xos eng umumiy tushuncha, falsafiy kategoriyadir. Albatta bu ta'riflarni bir yoqlama mutlaqlashtirib tushunmaslix lozim. Bu ta'riflarda ko'proq sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi mumidn bo'lgan reallik nazarda tutilgan.

XX asrning o'rtalariga kelib, Kvant mexanikasi, nisbiylik nazariyasi va hozirgi zamon kosmologiyasi sohalaridagi ilmiy yutuqlar kishilarning ob'ektiv olam haqidagi tasavvurlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Natijada, tabiatshunos olimlar sezgilarimizga bevosita ta'sir etishining imkoni bo'lmaydigan realliklar haqida ham tadqiqotlar olib bora boshladi.

Olamning klassik mexanika nuqtai nazaridan kelib chiqib, nisbatan kichik tezlikda harakatlanuvchi sistemalar haqidagi ilmiy manzarasi o'rnini yangicha ilmiy manzaralar egallay boshladi. Bu esa materiya haqidagi tasavvurlarning yanada rivojlanishiga sharoit tug'dirdi. Bu o'zgarishlarni hisobga olib, marksist-faylasuflar bu ta'rifga sezgilarimizga bevosita yoki bilvosita (ya'ni turli asboblar; qurilmalar vositasida) ta'sir etuvchi, degan qo'shimcha kiritishdi. Shunday qilib, bu ta'rif go'yo materiyaning moddaviy va nomoddaviy shakllarini, ya'ni modda va antimodda ko'rinishlarini qamrab oluvchi ta'rifga aylandi.

Materialistlar materiyani ob'ektiv reallik deb ta'riflashadi. Ob'ektiv reallik inson sezgilariga bog'liq bo'lmagan holda, undan tashqarida mavjud bo'lgan voqelikdir. Bu butun mavjudlikning sub'ektiv reallikdan tashqaridagi qismi hisoblanadi. Ob'ektiv reallikning mavjudligi qariday namoyon bo'ladi? Bu savolga javob topishda, borliqning ajralmas xususiyatlarini o'rganishga to'g'ri keladi. Har qanday jismning ajralmas xususiyati lotincha «atribut» so'zi bilan ataladi.

Borliqning atributlari. Muayyan jismning aynan shu jism ekanligini belgilovchi xususiyatlari uning atributlari bo'ladi. Borliqning ham birqancha atributlari mavjuddir. ular: harakat, fazo, vaqt, in'ikos, ong vaboshqalar. Borliq o'zining xossalari, xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Endi borliqning atributlari, ya'ni ajralmas tub xususiyatlari haqida to'xtab o'taylik.

Harakat. Borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyati harakat hisoblanadi. Chunki borliq harakatsiz o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi. Buni moddiy borliq misolida qarab chiqaylik. Faraz qiling, qarshimizda biror jism turibdi. Agar harakat bo'lmaganida edi, yorug'lik nurlari shu jismga urilib bizga qaytmagan bo'lar edi, ya'ni biz uni ko'rmagan bo'lar edik. Shuningdek, bu jismning yaxlitligini saqlab turgan molekulalar, atomlar, elementar zarrachalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar ham bo'lmadi. Natijada bu jismning strukturaviy birligiga putur etgan bo'lar edi. Tevarak-atrofimizdagi predmetlar va hodisalar harakat tufayli o'zining muayyan tartibini va birligini saqlab turadi, shu tufayli, o'sish, ulg'ayish, ravnaq topish, rivojlanish mavjud. Harakat, bir tomondan, moddiy jismlar o'rtasidagi va ulami tashkil etuvchi elementlar o'rtasidagi aloqadorliklarning natijasi, boshqa tomondan esa, ulardagi o'zgarishlar sifatida sodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan ham falsafaning harakat bu umuman har qanday o'zgarishdir, deyilgan ta'rifi juda o'rinlidir. Harakatning manbai haqida gap ketganda, ana shu o'zgarishlarning asosida yotuvchi o'zaro ta'sirlar va ular orasidagi munosabatlar nazarda tutiladi.

Demak, har qanday harakatning manbai shu sistemadagi ichki o'zaro ta'sirlar ekan, har qanday jismning mavjudligini, eng avvalo, uning ichki aloqadorligi ta'minlaydi. **Harakatning turiari** haqidagi mulohaza, asosan, o'zgarishlarning xususiyatiga asoslangan. O'zgarishlar oddiy fazoviy siljishdan tortib, murakkab ijtimoiy o'zgarishlargacha takomillashib borgan. Shu tufayli harakatga faatgina fazoviy siljish deb qaramaslik lozim. Bunday qarash olamdagi barcha jarayonlarga mexanik harakat nuqtai nazaridan yondashishni vujudga keltiradi. Aslida olamda

o'zgarishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular bir-biridan sifatiy farq qiladi.

Mexanik, ximiyaviy, biologik, fizix o'zgarishlar bilan ijtimoiy o'zgarishlarni aslo taqqoslab bo'lmaydi. To'g'ri, bu o'zgarishlar uchun umumiy bo'lgan fazoviy siljishlar harakat shakllarining hammasida ham, u yoki bu ko'rinishda namoyon bo'lishi murmdn. Lekin hamma o'zgarishni ham, faqatgina fazoviy siljishdan iborat, deb bo'lmaydi.

Masalan. Yerning Ouvosh atrofidagi. Ovning Yer atrofidagi harakatini fazoviv siliishning vaaqol ko'rinishi devishimiz mumicin. Lenin Yer bag'rida ro'y berayotgan muzakkaB geologik iaravonlarni. Yer sirtidagi biosferaning vashash usulini birgina mexaniK siliish bilan izohlab bo'lmavdi. Harakatning shaicli qanchalin muzakkaB bo'lsa. u bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar ham shu qadar muzakkaB bo'ladi. Materivaning tashKiliv struKtura daraiasi qanchalik vuaori daraiada bo'lsa. unda fazoviv siliish ham shu qadar kam seziladi.

O'zgarishlarning shunday bir shakli bond, uni falsafada rivojlanish deb ataladi. **Rivojlanish** bu — muayyan sistemaning muayyan vaqt va fazodagi yaxlit, kompleks, orqaga qaytmaydigan, ilgarilanma yo'nalishga ega bo'lgan, miqdoriy va sifatiy o'zgarishidir.

Shu jihatdan harakatning ikki xil turi bir-biridan farq qilinadi. Harakatning birinchi turi jismda uning sifati va turg'unligini saqlagan holda ro'y beradigan ichki o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Ya'ni har qanday jismda beto'xtov ichki o'zgarishlar ro'y berib turadi, lekin bu o'zgarishlar shu jismning tashqi sifatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi. Atrofimizni qurshab turgan har bir jism molekulalardan, molekulalar esa atomlar va elementar zarrachalardan tashkil topgan екап, bu jismlarning molkulyar va atom tuzilish darajasida ham

betov'tov o'zgarishlar ro'y berib turadi. Shuningdek, har bir jism o'zining atrofidagi boshqa jismlarning va ulardan tarqalayotgan nurlanishlarning ta'siriga ham uchrab turadi. Bunday tashqi ta'sirlarni o'zida in'hcoss ettirish jarayonida ro'y besadigan o'zgarishlar ham bu jismning sifatii o'zgarib ketishiga olib kelmasligi, uning turg'unligi va asosii sifati saqlanib qolishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Biz yuqorida qayd etgan ichxi va tashqi ta'sirlar oqibatida ro'y beruvchi o'zgarishlar asta-seidn to'planib, keyinchalik jismda keskin sifatii o'zgarishning vujudga kelishiga ham sabab bo'iishi mumkin. Mana shunday o'zgarish, ya'ni jismning sifatini o'zgartiruvchi haraicat ikkinchi turdagi harakatga kiradi va u rivqjlanish deb ataladi.

Rivojlanish jarayoni ham iki turda bo'ladi. Birinchi turdagi rivqjlanish bo'yicha, jismda har qanday sifatii o'zgarish ro'y berishiga qaramasdan, uni tashidl etgan materiyaning sifatii tuzilish darajasi o'zgarmasdan qolaveradi.

Jonli tabiatning vujudga kelishi, o'simliklar va hayvonot olamining paydo bo'iishi, odamning shaidlanishi, jamiyatning vujudga kelishi singari sifatii o'zgarishlar esa, rivojlanishning ikkinchi turiga kiradi. Falsafa fanida harakatning bir-biridan sifatii farq qiluvchi bir qancha boshqa shakllari ham o'rganiladi. Materalist bo'lgan faylasuflar harakat shakllarini tuncumiaganida, quyidagi mulohazalarga tayanib ish yuritadilar: -harakat shakllari bir-birlari bilan sifat jihatidan farq qilib, ularning har biri materiyaning tashkiliy tuzilishi darajalarining muayyan bosqichida namoyon bo'ladi;

-materiyaning harakat shakllari bir-biri bilan genetik jihatidan, kelib chiqishi jahatdan ketma-ket bog'langan, ya'ni harakatning

murakkabroq shakllari uning nisbatan soddaroq shakllaridan kelib chiqqandir;

-harakatning yuqori shakllari tadbiridagi quyi shakllari uning yuqori shakllariga ham mansubdir, ammo harakatning yuqori shakli o'zidan quyi shakldagi harakatga mansub emasdir. Shu mulohazalarga tayangan holda, harakatning beshta shaklini ajratib olish mumkin. Ular — mexanik, fizik, ximiyaviy, biologik va ijtimoiy harakatlardir.

Falsafada harakat shakllarini turkumlashning bir qancha boshqa ko'rinishlari ham bor. Ayrim olimlar harakat shakllarini har bir fanning nomi bilan bog'lash kerak, deb hisoblashadi. Bunday qarashning xatoligi shundaki, fanlarning ko'pchiligi harakat shaklini emas, balki miqdoriy munosabatlar va holatlarni aks ettiradi. Masalan geodeziya yoki geometriya, trigonometriya yoki topografiya, chiziqli algebra qanday harakat shaklini o'rganadi? Kibernetika esa ham tabiatda ham jamoatda amal qiluvchi boshqarish jarayonlarini o'rganadi. ya'ni bu fan bitta emas. balki bir qancha harakat shakllarini qamrab oladi. Harakat shakllarini turlash bo'yicha quyidagi tabiiy-ilmiy kontsepsiya ham diqqatga sazovordir. Mazkur kontsepsiya bo'yicha harakat shakllari quyidagicha turlanadi: fizik harakat (elementar zarrachalar, maydon va atomlarning harakati), ximiyaviy harakat (atomlar va molekulalarning harakati) va bunda harakatning rivojlanishi ikki yo'nalishga ajraladi, 1) harakat rivojlanishining yuqori yo'nalishida biologik harakat shakllanadi; 2) harakat rivojlanishining quyi yo'nalishida esa geologik harakat shakllanadi, biologik harakatning taraqqiyoti ijtimoiy harakatga olib boradi. Yana bir boshqa kontsepsiyada esa harakat borliqning tashkiliy tuzilish darajalariga mos ravishda turlangan. Bu kontsepsiyada harakat shakllari uchta sinfga ajratiladi: notirik tabiatda — elementar zarrachalar

va maydon harakati, tirik tabiatda — hayotning namoyon bo'lishi, jamiyatda — odamning faoliyati. Ijtimoiy harakat bizga ma'lum bo'lgan harakat shakllari ichida eng murakkabi bo'lib, unda insonning ongli faoliyati, inson tafakkuri, ijtimoiy guruhlarining faoliyati, o'zaro munosabatlari, jamiyat miqyosidagi ijtimoiy fikr birgalikda harakatga keladi. Bu harakatni chiziqli, batartib harakatlar bilan mutlaqo taqqoslab bo'lmaydi. Uning kelajagini bashorat qilish ham o'ta murakkabdir. Borliqning asosiy yashash shaidlariga fazo va vaqt kiradi. kazo narsalarning ko'lamini, hajmini, o'zaro joylashish tartibini, uzlukli yora uzluksizligini ifodalasa, vaqt hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi.

Ma'lumki, har qanday moddiy jism joyga, ko'lamga, hajmga ega. Fazo — vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o'zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro'y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi.

Fazo va vaqt tushunchalari, ko'p hollarda, forsiy til ta'sirida yozilgan adabiyotlarda *такон* va zamon deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy xususiyatlarinigina aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo'lib o'tadigan muddat ma'nosida ishlatiladi.

Fazo va vaqtni tushunish bo'yicha substantsial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substantsial kontsepsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo'shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o'ziga narsalarni sig'diruvchi substantsiya. Hech narsasi yo'q, ya'ni narsalar

solinmagan fazo ham boiishi murtikin, deyiladi. Relyatsion kontseptsiya tarafdorlari esa, narsalar fazoviy o'lchamga ega, deyishadi

Hech narsasiz fazoning bo'lishi mumkin emas. Masalan. Albert Eynshtevn shundav tushuntirgan edi. Faraz qilib. bir xazarma soldatlarni ko'z oldingizga keltiring. Ilgarigi. Nvuton fizikasiga ko'ra. soldatlar chiqib ketishi bilan kaqarqta bo'sh qoladi. ana shu substantsial kontseptsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko'ra. soldatlar chiqib ketishi bilan Kazarma ham yo'qoladi. Bu relvatsion kontseptsiyadagi fazodir.

Fazo va vaqtning xususiyatlari. Fazo va vaqt borliq miqdoriy va sifatiy jihatlarni ifodalashiga qarab, metrik va topologik xususiyatlarga ega. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqdoriy munosabatlarini aks ettirib, o'lchanadigan, ko'zga tashlanadigan va nisbiy tabiatli xususiyatlaridir. Ularga ko'lam, bir jinslilik, izotroplik (anizotroplic) kabi xususiyatlar kiradi.

Fazo va vaqtning topologik xususiyatlari esa, borliqning tub sifatiy jihatlarni ifodalaydi. Bunday xususiyatlarga uzuksizlik, bog'langanlik, o'lchamlilik, kompaktilik, tartiblanganlik singari xususiyatlar kiradi. Vaqtning topologik xususiyatlariga orqaga qaytmaslik, bir o'lchamlilik kabi xususiyatlar qo'shiladi.

Fazo (vaqt) ning metrik o'zgarishlari borliq strukturasi jiddiy o'zgartira olmaydi, topologik o'zgarishlar esa borliqning sifatiy o'zgarishiga sababchi bo'ladi. Masalan. bir bog'langan sistemaning ko'p bog'langan sistemaga o'tishi fazo topologiyasini tubdan o'zgartiradi. ya'ni fazoning mm nuqtasini tutashtiruvchi turlicha yo'llar pay do bo'ladi. Bunday fazoda katta idishning ichiga kosmik idishni sig'dirish mumxin bo'ladi. O'lcham darajasi ko'p bo'lgan sistema o'lchov darajasi kam bo'lgan sistemaga nisbatan ko'rinmas va

murakkab bo'ladi. Shuningdek, fazo va vaqtning metrik xususiyatlarini mahalliy o'zgarishi topologik xususiyatlarining o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Masalan, fazoning egrilik darajasi kuchli o'zgarsa, bir bog'langan fazo ko'p bog'langan fazoga aylanishi mumkin.

Tabiat va jamiyat haqidagi ko'pincha fanlar borliqning o'z predmetlariga mos keluvchi muayyan xususiyatlarinigina o'rganadi. Borliqning umumiy xossalari haqida esa, falsafa fani tadqiqot olib boradi.

Tabiat ob'ektlarining tuzilishi haqida. Bizning tevarakatdoshimizni xilma-xil ko'rinishdagi, shaxldagi turli-tuman moddiy ob'ektlar o'rab olgan. Ular turli xil xossalarga va xususiyatlarga egadir. Bir paytlar hamma jismlar materiyaning bo'linmas shakli atomlardan tashkil topgandir, degan tasavur hukmron edi. Atomlarning murakkab tuzilganligi haqidagi farazlar b'izrimizga kelib uzil-kesil tasdiqlandi.

Hozirgi zamon fanlarining xulosalariga ko'ra, atrofimizdagi har qanday jism molekullardan tashkil topgan, molekullar esa atomlardan tuzilgan. Atomlar murakkab tuzilgan yadro va elektron qobiqlardan iborat. Atomning elektron qavatlarini bir-biridan va atom yadrosidan muayyan uzoqlikda joylashgan bo'ladi. Eng sodda atom hisoblanuvchi vodorod atomining yadrosi bitta protondan, murakkabroq atomlarning yadrosi esa, proton va neytronlardan tashkil topadi, proton va neytronlar kvadrlar va ularni tutashtirib turuvchi g'lyuonlar (g'lyuon-yopishtiruvchi degan ma'noni beradi) dan tashkil topgandir.

Proton va neytron nuklonlar (lot. nucleus — yadro, o'zak) hisoblanadi, nuclidlar va hiperon (yun. hiper-ustida, yuqoridan tashqari) lar, barionlar (yun. barys-og'ir) deyiladi. Bular og'ir zarrachalar

sifatida kuchli o'zaro ta'sirlar maydonida bo'lib, adronlar (yun.adros-kuchli) gruppasiga mansub.Organik va anorganik moddalar molekula tuzilishi bilan bir-biridan farq qiladi.Jonli organizmlar organik moddalardan tashkil topgan bo'ladi. Jonli organizmlarning tarxibi asosida hujayralar va hujayra sistemalari yotadi. Yer shari atrofini qurshab turuvchi biosferani bir butun jonli sistema deb olish munikin. Mikroorganizmlar, o'simlik dunyosi, hayvonot dunyosi va insonning o'zaro aloqadorliidari bu biosferaning mavjudligini ta'minlab turadi.

Yer shari va o'z atrofida haraxatlanuvchi Oy bilan birga yilda bir marta Quyosh atrofini aylanib chiqadi. Bu sistema ham biosferaga o'z ta'sirini o'tkazadi. Yer yuzida mintaqalarning farq qilishi, fasllarning almashinuvi ana shu sistema haraxati bilan bog'langandir. Quyosh va unihg atrofida haraicatlanuvchi sayyoralar, ularning yo'ldoshlari, asteroidlar, meteoritlar, kometalar va kichik planetalar birgalikda Quyosh sistemasini tashkil etadi. Quyoshdan eng uzoqda joylashgan planeta Pluton uning atrofini 247 yarim yilda bir marta to'liq aylanib chiqadi, ya'ni Yer yili — 365,25 kunga teng bo'lsa, — Pluton yili 247ta Yer yiliga tengdir.

Quyosh sistemasi millionlab yulduzlarni o'z ichiga oluvchi Galaktika (Somon yo'li) tandbiga kiradi. Uning diametri 94,6 mln.yorug'liK yiliga teng. Undan keyingi sistema galaktikalar to'pi bo'lib, uning diametri 1 megaparseka teng, u 30 tagacha galaktikani o'z ichiga oladi (1 parsek (3,26 yo.y). keyingi sistema — galaktikalarning mahalliy to'pi, unga 2 ta gipergalektika va 27 ta mitti galaktikalarkiradi. Majmuada 500 tagacha galaktika bo'ladi, uning diametri -5 megaparsek. Galaktikalar majmuasi galaktikalarning o'ta majmuasi ga birlashadi, uning diametri 40 megaparsek bo'lib, o'zida 10 mingdan ziyod

galaktikani birlashtiradi. O'ta yirik majmualar koinotning boshqa strukturaviy birliklariga kiradi. Koinotning radiusi esa 15 — 20 mlrd.yo.y.tengdir.

Bu sistemalarni falsafiy jihatdan umumlashtirib, borliqning moddiy ko'rinishlarini turli xil struktura darajalariga ajratish mumkin. Sifatijihatdan materiya ikki xil shaklda, ko'rinishda uchraydi: moddasimon va nomodda ko'rinishida. Materiyaning moddasimon ko'rinishdagi shakllari ikkiga, modda va antimoddaga ajraladi. Bular bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ular to'qnashganda keskin sifatij o'zgarish ro'y beradi, ya'ni moddaning moddaviyko'rinishi nomoddaviy ko'rinishga aylanadi. Materiyaning nomoddaviy ko'rinishi ham ikki xil shaklda uchraydi: maydon va nurlanish. Muayyanmaydondagi nurlanishlar fizik vakuumda (fizik vakuum fizik jismlardan xoli bo'lgan joy) moddiy zarrachalarning hosil bo'lishiga imicon beradi. Xullas, bular ham bir-biri bilan chambarchas bog'langandir. Materiyaning biz yuqorida qayd etgan ko'rinishlaridan boshqacha ko'rinishdagi turlari ham bo'lishi mumidn. Ularning tabiati hali fanga ma'lum emas. Agar biz borliqning moddiy ico'rinishlarini tuzilishi jihatidan turkumlashtirsak, borliqning stniktura darjalari haqidagi xulosa hosil bo'ladi.

Tabiat borlig'ining struktura darajalari. Biz tevaraic atrofimizga nazar tashlasak, umuman borliqqa emas, balid, muayyan jismlarga, narsa va hodisalarga ko'zimiz tushadi. Siz bilan biz inson sifatida Yer sharida istiqomat qilamiz, o'zimizga mos keluvchi o'lchovlar bilan ish yuritamiz. Biz odatlangan o'lchovdagi kattaliidarni makroskopik kattaliklar, deb hisoblaymiz va bu **maitrodunyoni** tashicil qiladi.

Shu nuqtai nazardan borliqning struktura darajalarini miqyosiy-stoiktura va tashkiliy-struktura darjalariga ajratamiz. Borliqdagi ob'ektlar miqyosi bilan farq qiluvchi uchta miqyosiy struktura darajalariga ajraladi. Ular: mikroduyo, makroduyo va megadunyo. **Mikroduyo** atom miqyosidan kichikbo'lgan dunyodir. Bu dunyoga atom strukturasi va elementar zarrachalar, atom yadrosi, Kvandar, Kernlar kiradi. Bu dunyoning yaxlitligini va turg'unligini saqlab turuvchi ikkita fundamental kuch mavjuddir, ular kuchli va kuchsiz yadroviy o'zaro ta'sirlardir.

Kuchli o'zaro ta'sirlar atom yadrosining strukturaviy yaxlitligini saqlab tursa, Kuchsiz o'zaro ta'sirlar atom strukturasi yaxlitligini ta'minlaydi. Molekulalar tuzilishidan tortib, Yer sharining yaxlitligini saqlashgacha xizmat qiluvchi kuch elektromagnit o'zaro ta'sirlaridir.

Elektromagnit o'zaro ta'sirlari tufayli molekulali birikmalar va Yerdagi barcha hayotiy jarayonlar o'zining strukturaviy birliklarini saqlaydi. Agar elektromagnit o'zaro ta'sirlari bo'lmaganda edi — Quyosh nurlari (ya'ni elektromagnit nurlanishlari) Yerga etib kelmagan bo'lar edi va Yerdagi hayotiy jarayonlar shakllanmagan bo'lar-edi. Yer, uning tabiiy yo'ldoshi Oy va boshqa sayyoralar Quyosh atrofida harakatlanadi. Bu sistemaning va umuman butun koinotning strukturaviy yaxlitligi esa gravitatsion o'zaro ta'sirlari tufayli saqlanadi. Gravitatsion o'zaro ta'sirlari biriktirib turgan dunyo — **megadunyo** deb ataladi.

Ular bir-biri bilan chambarchas bog'langandir, shuningdek, ular bir-biriga almashinishi ham mumidn. Hozir megadunyo hisoblagan koinotimiz bundan 15-20 mlrd. yil muqaddam o'ta kichik mikroskopik ob'ekt bo'lgan, degan taxminlar bor. Shuningdek, biz mikroob'ekt deb hisoblayotgan elementar zarracha neytron o'zining ichida milliardlab

holda ham uchta darajaga ajraladi. Uning tashciliy struktura darajalarini: anorganik dunyo (notirik tabiat), organik dunyo (tirik tabiat) va ijtimoiy dunyo (jamiyat) ga ajratiladi. Ular bir-biridan xilma-xilligi, uyushganligi, nisbiy mustaqilligi va faolligi bilan farq qiladi.

Anorganik dunyo yoki notirik tabiatda fizikaviy va ximiyaviy aloqadorliklar hukmronlik qiladi, shu tufayli notirik tabiatdagi qonuniyatlar shu tabiat fanlari doirasida cheklangan bo'lib, tirik dunyoga nisbatan passiv va tashkiliy uyushganligi past darajada bo'ladi. **Tirik tabiatda ya'ni organik dunyoda** esa biologik aloqadorliklar ham qatnashganligi sababli uning uyushganlik darajasi yuqoriroq, faolroq va murakkabroq tuzilgan bo'ladi.

Ijtimoiy dunyo darajasida esa, yuqorida aytilgan aloqadorliklardan, tashqari, jamiyatga xos bo'lgan ijtimoiy aloqadorliklar ham ishtirok etadi. Bunday dunyoning tuzilishi nihoyatda murakkab bo'lib, borliq bu darajada o'zining o'ta uyushganligini, nisbiy mustaqilligini va yuqori darajada faolligini namoyish qiladi. Bu dunyoning strukturaviy elementi bo'lgan bar bir inson jamiyatga xos bo'lgan barcha aloqadorliklarni o'zida aks ettiradi va ijtimoiy munosabatlarda, aloqadorliklarda ongli ravishda, maqsadga binoan, muayyan mo'ljallarni oldindan belgilagan holda harakat qiladi.

Bu borada oddiy bir misol keltiraylik. Masalan, qo'lingizdagi kitobni ham har xil, bir-biriga o'xshamaydigan, ammo bir kasbdagi olim va mutaxassislar yozishgan. Agar siz, masalaga ijtimoiy dunyoning tuzilishi nuqtai nazaridan baho bermoqchi bo'lsangiz, unda mazkur kitobning qaysi qismi qanday yozilgani, kimning qanday fmrlashi, mavzuni sodda va xalqchil tushuntira olishi yo'qici muzakkaB tilda bayon qilishiga e'tibor bering. Shunda masala biroz oydinlashadi. Xuddi

*shunday holni sizga turli fanlardan dars berayotgan o'qituvchilar misolida ham kuzatishingiz mumkin. o'zlashtirib, o'qib va uqib olishga, hayotga munosabatingizga vijdonan baho bera olsangiz, bu boradagi muzakkab jarayonlarni muayyan darajada to'g'ri anglab olishingiz mumkin. Holbuki bu — bor-yo'g'i siz, o'qituvchilaringiz va mazkur kitobni yozgan kishilar hayotining kichik bir qismidagi jarayonlar, xolos. Hayot esa nihoyatda muzakkab, unda bir vaqtning o'zida, birvaraxayiga qanchadan-qancha voqea va hodisalar Kechadi, **Masalan. siz hour ana shu satrlarni o'qivapsiz. jismingiz va xavolingizda. atrofingizda. siz bilan birga yashayotgan. siz biladigan va bilmavdigan odamlar jismi. ongi va qalbida ne-ne o'zgarishlar.***

iaravonlar kechmoqda... Demak, tabiat doimiy o'zgarishda va harakatda, bir holatdan ikkinchi holatga o'tishda, rivojlanishda va taraqqiyotda. Siz va bizning umrimiz esa, ana shu cheksizlikning bir lahzasi, jismimiz va jonimiz ham azaliy va abadiy o'zgarishlar jarayonidagi olamning mojizasidir. Bu olamda aynan siz va bizning dunyoga kelganimiz ham ana shunday mo'jizadir. Biz esa mana shu yorug' olamda o'tganlarning kelajakdagi avlodlar bilan bog'lanishida

bir halqamiz, xolos va aynan ana shunday bo'lganligi uchun ham tabiat, jamiyat, rivojlanish va taraqqiyot qarshisida doimiy qarzdormiz- Bu qarzdorlik dunyoga bizgacha kelganlar va ketganlar, keladiganlar va kelmaydiganlar, kela olganlar va kela olmaganlar ruhi qarshisidagi chuqur mas'uliyat hissidir.

Inson tomonidan yaratilgan dunyolar hech qachon bir-biridan ajralib, alohida holda mavjud bo'lmagan. Ular ham bir-biri bilan uzviy aloqadorlikdarda bo'ladi va ulaming bir ikkinchisidan kelib chiqadi. Odatda, kamroq aloqadorlikdarga ega bo'lgan sistema unga nisbatan

ko'proq aloqadorlikarga ega bo'lgan sistemaga qarganda murakkabroq va tasruciliy jihatdan uyushganroq bo'ladi. Bu erda ham ana shu qoida amal qiladi.

Anorganik dunyoda in'ikosning eng sodda va quyi shakli — mexanik in'ikos faoliyat ko'rsatsa, organik dunyoda unga nisbatan murakkabroq ko'rinishdagi biologik in'ikos namoyon bo'ladi. Bunday in'ikosning o'ziga xos bo'lgan tomoni tanlovchanlik, seskanuvchanlik va maqsadga muvofiq harakat qilishdir, jamiyatda esa, in'ikosning eng oliy shakli sotsial in'ikos faoliyat ko'rsatadi. Bu in'ikos o'zida in'ikosning boshqa shakllarini ham qamrab olgan bo'ladi. Ongli va yuqori doirada uyushgan faol in'ikos, aloqadorlik, xatti-harakatlar ijtimoiy dunyoga xosdir.

Borliq shakliy struktura darjalarining balki biz hali bilmaydigan yanada murakkabroq turlari ham bordir, lekin ular hali bizning tushunchalarimiz doirasiga sig'maydi. Xullas, borliqning tashkiliy struktura darajalari bir-biridan aloqadorliklarining soni va sifati jihatidan, energiya va informatsiya almashish xususiyati bilan, faolligi va uyushganligi darajasi bilan farq qiladi.

Hayot nima? Borliqning eng murakkab shakllaridan biri hayot va uning mohiyati haqida to'xtalaylik. Biz hayot ekanmiz, olamni bilamiz. Hayotning xilma-xil turlari, shakllari borki, ular borliqning moddiy shaklini haraxatga keltirishda, boshqarishda asosiy o'rin tutadi. Hayotning eng murakkab shakli inson hayotidir. Bu inson ruhiyati, ongi, tafakkuri bilan chambarchas bog'langan. Har bir odamga bir marotabagina hayot kechirish imkoniyati berilgan. Insonning qadr-qimmatini shu hayotni qanday o'tkazganligi bilan o'lchanadi.

Odamning tabiati va hayoti u yashayotgan jamiyatdagi ijtimoiy inuhitga ham bog'liq. Farovon jamiyatda insonlar ham farovon hayot kechirishadi. Qashshoq jamiyatda esa qashshoqlik tomir otadi. Demak, jeniya-timizni qanchalik farovon qilsak, unda yashaydigan insonlarning, kelgusi avlodlarimizning hayoti ham shunchalik baxtli va farovon bo'ladi. Hayotning vujudga kelishi va mohiyati haqida hanuzgacha olimlar bir nuqtai nazarga kelishmagan . Har bir insonning hayoti takrorlanmas va o'ziga xosdir. Balki stanokning bir detali o'rniga boshqa detalni qo'yish bilan stanok to'xtab qolmas. Ammo bir otaning o'rnini boshqa ota, bir do'stning o'rnini boshqa do'st bosa olarmikin? Shunday ekan, har bir odam takrorlanmas va o'z o'mida qadrli.Insonni, uning hayotini qadrlash muhim ijtimoiy vazifadir.

Insonning yaxshi hayot kechirishi, bir tomondan, u yashayotgan jamiyatga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, tabiiy muhitga bog'liq. Butun tarixiy taraqqiyot davomida inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabat takomillashib borgan. Inson tabiiy muhitsu-z, suv, havo, quyosh va tuproqsiz yashay olmaydi. Bu unsurlar uning tiriicchiligini ta'minlaydi. Bunday qulay sharoit inson uchun faqat Yer sharida mavjuddir.

Yerning hayot tarqalgan qismi biosfera deb ataladi. **Biosfera** tirik organizmlarning hayot kechirish muhitidir. Agar Yer shari Quyoshga yaqinroq joylashganida, er yuzasidagi harorat ko'tarilib ketgan bo'lar edi va oqibatda erdagi namlik, suv yo'qolar edi. Agar u Quyoshdan uzoqda joylashganida, er yuzasidagi harorat pasayib, hamma joy mangu muzliK bilan qoplanar edi. Xullas, har ikkala holatda ham er yuzasida hayotning paydo bo'lishiga imkoniyat yo'qolgan bo'lardi. Yana boshqa holni olaylik: Quyosh sistemasi Galaktika markaziga yanada yaqinroq

joylashganda edi, er yuzasida kuchli gravitatsiya ta'sirida narsalarning vazni og'irlashib, insondek murakkab jonzodning, balki umuman hayotning paydo bo'lishiga sharoit bo'lmagan bo'lar edi. Axsincha, Quyosh sistemasi Galaktikamiz marxazidan hozirgiga nisbatan chetda joylashganda ham, gravitatsiya kuchining zaifligi ayrim ximiyaviy va biologik jarayonlarning ro'y berishiga xalaqit bergan bo'lar edi. Buning oqibatida er yuzasida hayot paydo bo'lmas edi . Demak, inson o'zi uchun eng qulay bo'lgan joyda yashaydi va bunga shukur qilsa arziydi.

Insonning tabiiy muhitga ta'siri qadimgi davrlarda o'ta kuchsiz bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan inson qo'lida qudratli kuch va quwat manbalari to'plangach, uning tabiatga ta'siri sezilarli darajada o'zgarib boshladi. Inson atrof-muhitni ifioslantirib, biosferadagi tabiiy muvozanatni izdan chiqara boshladi.

Bu masalaning echilishi insonning aql-idrok kuchi bilan bog'langandir. Inson aql-idrokining olamga ta'sir ko'rsatish chegarasi **noosfera** deb ataladi. Inson o'zligini anglamas ekan, uning sayyoramizga haloicatli ta'siri kuchaygandan kuchayib, oxir-oqibatda uning o'zini ham haloxatga olib borishi mumkin, degan ilmiy bashoratlar bor. Haqiqatan ham inson faoliyati aql-idrok bilan oqilona boshqarilmas ekan, u er yuzining halokatini tezlashtirishi muqarrardir.

Masalan, xozirgi zamondagi ekologik muammolardan biri ham inson faoliyati tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va bu haloKatni to'xtatib qolishdan iborat. Bu olamni qay darajada yaxshi bilib olishimiz va uning hayotiga nisbatan mas'uliyatni anglashimizga bog'liqdir. Inson jamiyatda va tabiatda tutgan o'z o'rnini to'g'ri anglasa, atrof muhitni ham avaylab-asraydi, er yuzini gullatib yashnatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- I.A. Karimov "Milliy istiqlol mafkurasi - xalq o`tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir". T. O`zbekiston 2000y.
- M.Ahmedova "Falsafa asoslari " T. 2006y.
- Toshkent davlat milliy universiteti "Falsafa" T.2005y.
- N.Mamatov , A.Hojiboyev va b. "Falsafa" o`quv qo`llanma T.2006y.
- I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch"Toshkent 2008y.